

білдіреді. Осы құбылыстар сөзжасамдық типтер арқылы жүзеге асады. Туынды сын есімдердің негіз сөздері есім сөз таптарынан болады, олардан туынды түбірлердің түрлі сөзжасамдық жұрнақтар арқылы жасалып, түрлі сөзжасамдық мағына жасауы тілде түрлі сөзжасамдық типті туғызады.

Сөзжасамдық мағынаны жасауда туынды сөздің құрамындағы сөзжасамдық бірліктер үлкен қызмет атқарады. Мысалы: Тәжірибелі, жылқышы, ат бапкері, мерген, сайыскер додабаздардан әбжілдік, батырлық дәстүрді үйренеді (Қаз. би-шешендері). Тәжірибелі, сайыскер, әбжілдік, батырлық туынды түбірлерде негіз сөздер жаңа лексикалық мағынаға арқау болған. Тәжірибелі деген туынды түбірдің сөзжасамдық мағынасы оған негіз болған тәжірибе деген сөздің мағынасына негізделіп жасалған. Сайыскер деген туынды түбірдің сөзжасамдық мағынасы сайыс деген негіздің мағынасы арқылы жасалған, әбжілдік, батырлық туынды түбірлердің сөзжасамдық мағынасы әбжіл, батыр деген негіздің мағынасына негізделіп жасалған. Осы туынды сын есімдерді жасауға қатысқан сөзжасамдық жұрнақтар: -лі, -кер, -дік, -лық. Туынды сөзді жасауда сөзжасамдық бірліктердің өзіндік қызметі кең екендігін осыдан көреміз.

Туынды сын есімнің етістік негізден жасалатыны, оның семантикалық ерекшелігі зерттелген. Сөз мағынасының ішкі құрылымы өте күрделі. Сөз мағынасын талдау сөз мағынасындағы құрылымдық элементтерді, затты анықтайтын сындардың негізін анықтап, ұғымның қалыптасу жолдарын белгілеп, сөз мағынасын айқындауда мағыналы киші бірнеше бөліктерге, семаларға бөлу арқылы жүргізіледі. Мысалы, әкелік борыш сөз тіркесіндегі туынды сын есімнің мынандай семалары бар: 1) жалпы ер адамға қатысты; 2) жасы үлкен адам мәнде; 3) қандық туысқан мағынада; 4) қамқорлық жасау мәні.

Қосымшалар арқылы жасалған туынды сын есімдердің бірнеше семантикалық топтары бар: а) белгілі бір идеяға бейімділікті, соған жататындықты білдіреді, мәселен, саяси, мәдени, рухани, ресми; ә) заттың мекендік тегін білдіреді, мәселен, қалмақы, қытайы т.б.

Сол сияқты, білімдар туынды сын есімі бірнеше сөзжасамдық семантикалық топтарды құрайды. Олар: а) ақылдықтың белгісі; ә) алғырлықтың белгісі; б) көп ізденіп, білуге ұмтылудың негізі; в) сана-сезімі жоғары болудың белгісі. Шидең туынды сын есімі де бірнеше сөзжасамдық мағынаны білдіреді: а) адамға не малға қатысты болады; ә) жағымсыз эмоция туғызады; б) заттың сыртқы сипатын білдіреді; в) заттың белгілі бір қалпын білдіреді. Дәуекес

Мазан, белен, шелең сияқты туынды сын есімдер бір типке жатады, табиғи құбылыстармен байланысты сындық ұғымды білдіреді, бөріңде түп негіз – зат есім, сөзжасамдық жұрнақтары да бірдей. Осы сияқты бозан, қылаң, майсаң туынды сын есімдері бөлек сөзжасамдық типке жатады. Мұнда заттың түсінің ерекше, бөсендік мәні берілген, түп негіз – сын есім, сөзжасамдық жұрнағы зат есімнен туынды сын есім жасайтын (шелең) жұрнақпен ұқсас болғанымен, одан басқа.

Сол сияқты, сұлуша, ұзынша, арықша туындыларының бөрі бір типке жатады. Олар сындық белгінің олқылығын, бөсеңдігін білдіреді, бөріңде де түп негіз – сын есім, сөзжасамдық жұрнағы –ша, -ше. Қабақша, құрықша туынды сын есімдері заттың кішілік мәнін білдірген, түп негіз – зат есім, сөзжасамдық жұрнағы –ша, -ше, бұлар сөзжасамның басқа типіне жатады.

Баласыз, малсыз, жансыз, елсіз, жерсіз, білімсіз, арсыз, ақылсыз, етсіз, сорпасыз, ауасыз, бұлтсыз т.б. туынды сын есімдер бір сөзжасамдық типке жататын сөздер. Болымсыздық мағына зат есім арқылы, –сыз сөзжасамдық жұрнағымен туынды сын есімге көшкен. Бірақ осы туындыларда іштей мағыналық айырмашылық бар. «Сөзжасамдық типтің ортақ жалпы мағынасы оның ішкі мағыналық ерекшелігі болуын жоққа шығармайды. Ортақ мағына бір типке жататын негізді сөздердің ішкі семантикалық ерекшелігі болуы – тілде жиі кездесетін құбылыс. Бір мағынаның түрлі реңкі болуы тіл орамдығының бір белгісі болса, оған осы ерекшеліктер де жатады» [2, 58-59 бб.].

Туынды сын есімдері негізгі сын есімдерден мынандай белгілері арқылы ажыратылады: негізгі сын есімдер заттың түрлі сырын, сипатын түбір тұлғасында тұрып бейнелесе, туынды сындардың беретін мағынасы оның түбірімен ғана емес, ол түбірден сын есім жасайтын жұрнақпен және оның анықтайтын сөзмен де байланысты. Мысалы, әдепті бала дегендегі әдеп сөзі зат есім, оның сындық мәнге ие болуына –ті жұрнағы негіз болып тұр. Яғни туынды сындардың мағынасы бір сөздің екінші сөзбен қарым-қатынас жасауынан, белгілі бір сөзжасамдық жұрнақтармен қарым-қатынасқа түсуінен көрінеді. Құрылысына қарай туынды сын есімдер басқа сөз таптарынан сөзжасамдық жұрнақтар арқылы синтетикалық тәсілмен жасалып, заттың, құбылыстың түрлі белгілерін екінші бір зат, құбылыс, не қимылдың қатысы арқылы білдіреді. Соның негізінде олар сөйлемде екінші бір ұғымға қатысты мәнде қолданылады. Ал негізгі сын есімдер түбір тұлғада тұрып-ақ түрлі сапалық белгіні